

առջին՝ աշխարհաբարի դատը, հակառակ զորաբարեաններու. որովհետեւ նոր լեզուն անհրաժեշտ պայմանն էր ժողովրդական զարթոնքին. երկրորդ՝ պայքար կղերին դէմ, ոչ կրօնքի. և գլխաւորապէս այն աւանդաւմով մտայնութեան դէմ, որ կը խափանէր Եւրոպայէն եկող ամէն գիտական, գրական ու կրթական շարժում. երրորդ՝ պաշտպանութիւն եւրոպական քաղաքակրթութեան բարիքներու մուտքին մեր մէջ, որով միայն կարելի էր իրագործել ազգային յառաջագիմութիւնը: Հիւսիսարեւելի անդրանիկ թիւին մէջ՝ նախ երկար յօգուածով մը, որ Հայկական լեզուի Խորհուրդը խորագիրը կը կրէ, ան կը յորդորէր սիրելի հայրենի լեզուն, ուսումնասիրել զայն, և մշակել արդի պահանջներուն համաձայն. յետոյ Հայերի Կոչումը մարդկութեան մէջ յօգուածը դիտում ունի ցոյց տալու՝ թէ հայը կը պատկանի ազնուական ցեղի մը, և թէ մեծ դեր ունի կատարելք մարդկային քաղաքակրթութեան համար. սակայն հարկաւոր է որ ընդունի իր մէջ ինքը նախ արեւմտեան ազգերու զարգացումին բարիքները, որպէս զի իր կարգին կարենայ արեւելքի մէջ կատարել քաղաքակրթութեան ռազմաւարտի գեր: Պատմութիւնը հայոց ազգի, ուրիշ յօգուած մ'է, ուր Նազարեանց կը յորդորէ քննական հայեացքով մօտենալ մեր ազգային հին անցեալին, գտնելու համար ներկայ աղետալի վիճակին պատճառները ու դաս հանել պատմութենէն: Ս. Թարգմանիչները դարձեալ կը հակադրէ Ե. Գարու գրական ու մշակութային հսկայ շարժումը, իրեն լուսաւորութեան դար, իր օրերու կղերական դասուն, որ ըստ իրեն դադրած էր իր կրօնական ու մշակութային առաքելութենէն:

Նազարեանցի նպատակը յայտնի է. ցնցել հայ ժողովուրդը, ցոյց տալ անոր իր վերաբերման, բարոյական թուլութիւնը ու ներշնչել սէրը դէպի վերանորոգութիւն. ժողովուրդը պէտք է հսկէ իր բախտին, իր ճակատագրին և ոչ թէ քանի մը անձեր, կրօնական թէ

աշխարհական՝ տէր ըլլան անոր և քաշկըռտեն զայն իրենց հաճելի կողմը. որովհետեւ «Ժողովուրդն է ազգն ու եկեղեցին»: Խիզախ ու վտանգաւոր արտայայտութիւն մը՝ որմէ կը գրգռուէին եկեղեցականները, առանց ըմբռնելու իր միտքը: Նազարեան շեշտեց նաեւ անհրաժեշտութիւնը ազգային ուսումնասիրաներու՝ երկասարգ սերունդի կրթութեան համար, տպարաններու անհրաժեշտութիւնը, և թատրոնի հարկը՝ որ կրթութեան ուրիշ միջոց մ'էր: Հիւսիսարեւելի արդիւնքն էր իսկապէս թատրոնի զարկը, որ այդ թուականներուն սկսաւ ու զործեց Մոսկուա և Թիֆլիս, բանաստեղծութիւնը՝ որ Ռ. Պատկանեանով, Մ. Նալբանդեանով և Ս. Շահազիզով հրապարակ իջաւ երգելու հայրենիքը, անոր ցաւերը և ազատութեան հօր երգը:

Նազարեանց հրապարակագրի իսկական տիպար մ'էր, բայց իր շրջանակը, իր ժամանակակիցները խեղդեցին իր եռանդը ու իր հոգեւոր բոլոր կայծերը: Նիւթ երբեք Ս. Նազարեանց ապրէր Պոլիս, գուցէ աւելի ասպարէզ գտնէր ու աւելի ազատութիւն իր գաղափարները ծառայելու: Այնիւ հոգի մը, ի բնէ, չգործածեց բնաւ կիրքն ու զայլը՝ կոյր ու մոլի. լրջութիւնն ու իմաստութիւնը գերակշիռ էին իր մէջ. և այդ էր պատճառը, որ հուսկ կընէր իր ուսերը պայքարին մէջ, շահելով սրբազան դատի մը պէս իր իրաւունքը ապագային անաշտ քննողներու առջեւ: Միքայիլ Նալբանդեան, որ իր առաջին աշխատակիցն էր, կրքի մարզն էր ընդհակառակն, պայքարող, օրական հարցերը ծեծող ու հարուածող իր կծու լեզուով, բայց ասոր ալ կը պակսէր ողջմտութիւնը, հաւասարակշռութիւնը և ճշմարիտ հասկացողութիւնը:

Յաջորդ թիւով խօսք մ'ալ Գրիգոր Արծրունիի մասին:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

(Արտատպուած է ձեղինակի «Պատմութիւնը Արդի Հայ Գրականութեան» գրքէն, որ մասնաւորապէս տակ է):

ՔԱՆԻ ՄԸ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՊՐՈՖ. ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑԻ ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅԱԾ

«ՕԳՈՒՏ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ» ԳՐԳԻՆ ՄԱՍԻՆ

ՍՏԵԱՆԻ մը տարիներ առաջ, 1940-ին, Հայաստանի պատմութեան և հնագիտութեան ինստիտուտի հոգաւորեամբ ու ողբացեալ բանասէր Ստ. Մալխասեանցի խմբագրութեամբ լոյս տեսաւ Ամիրտովլաթի կարեւոր երկերէն «Օգուտ բժշկութեան» հատորը:

Գիրքը բաղկացած է երկու մասերէ, մին՝ Ուսումնական թղթերու վերնագիրը կը կրէ ու նուիրուած է մարդակազմութեան, սաղմաբանութեան, բնախօսութեան և առողջապահութեան, իսկ երկրորդ մասը՝ Գիրք թղթերու տունարի կոչուածը՝ կը պարունակէ հիւանդութիւններն ու անոնց դարմանումը:

Այս երկու մասերուն հում նիւթը մատակարարելու և ձեռագրերու բաղդատական պրոպագանդով ճիշտացնելու տաղանդաւոր գործը, կատարուած է Պրոֆ. Լեւոն Յովհաննէսեանի ու բժիշկ Ա. Մելիքեանի համագործակցութիւնովն ու թափուած ճիգերովը:

Բայց այս գրքին ամէնէն էական ու ամէնէն հետաքրքիր մասը մեծանուն բանասէրին կողմէ գրի առնուած 30 էջ գրաւող հմտալից յառաջաբանն է ու երկրորդ գծի վրայ ալ՝ գրքին վերջաւորութեան գետնադրած ծանօթութեանց և բանավեճերի հատուածներն են:

Այս մասերուն մէջ քանի մը աչքառու սխալներ սպրդած են, որոնք սրբագրութեան կը կարօտին, և բանասիրական տեսակէտով խոցելի կարգ մը կէտեր կան, արժանի քննութեան առնուելու:

Ահաւասիկ սրբագրութեան կարօտ այդ վրիպակները:

Ա. — Յառաջաբանին է. էջին մէջ, Անգիտաց անպէտի գրութեան թուականը 1484 գրուած է, մինչդեռ 1482 պէտք է ըլլայ, ինչպէս որ նոյնինքն Մալխասեանց յաջորդ էջին մէջ իսկ 1482 գրած է:

Բ. — Յառաջաբանի ժե. էջին մէջ Մալխասեանց Ամիրտովլաթի երկերուն մասին խօսելով կը գրէ՝ «բացի այս երեք հիմնական աշխատութիւններէն» Ամիրտովլաթ գրել է, ինչպէս վերը յիշեցինք՝ գիրք ռամկականը: Նա քաղաքական է նաեւ մի համառօտ թղթական քաղցիրք, 26 էջից բաղկացած, որ կրում է վերնագիր «Բառ Գաղիստի թղթականին այս է», գրուած է 1468-ին: Իրաւացի է սակայն տարակուսիլ թէ Ամիրտովլաթի թարգմանութիւն ըլլայ. Նորայր բիւզանդացի «12րդ դարու թարգմանութիւն եղած պէտք է ըլլայ այս», կ'ըսէ, աւելցնելով. «բայց անշուշտ աւելի ընդարձակ էր այն և ընկերացած ճիշտ մեկնութիւններով»: (Հմտ. Բազմալեզու 1926, էջ 68):

Իսկ Տրեթ. վահրամ Թորգոմեան Բազմալեզուին նոյն էջի վրայ կը հարցնէ. «Արդեօք Գաղիկի բժշկարանին մէջ գտնուած բառացանկին և Գաղիանոսի բառերուն միջեւ աղերս մը կարելի չէ՞ ենթադրել: Բոլոր հայ բժշկարաններու մէջ զրտնուած բառակարգութիւնները մեծ մասամբ «ԲԱՌԲ ԳԱՂԻԱՆՈՍԻ»-ին հետեւողութեամբ յօրինուած են:

Գ. — Յառաջաբան, էջ ԺԳ.

Մալխասեանց Ամիրտովլաթի մէկ յայտարարութեան մասին անդրադառնալով կը գրէ՝ «Յիշում է այնուհետեւ, որ հայ բժիշկներ՝ Մեծն Մխիթար բժիշկն և որդին Լորա Ստեփաննոս բժիշկն, և տոհմն նոցա՝ Ճոշլին և այլն»։ Հոս ընդօրինակութեան սխալ մը կայ որ սրբագրութեան կը կաւորուի։ Ամիրտովլաթ երբեք չէ ըսած թէ Ստեփաննոս որդին էր Մխիթարայ, այլ այսպէս կը գրէ «Ի յայս բանիցս առին առաջին բժշկապետքն մեր՝ Մեծն Մխիթար բժիշկն, և Ահարոն բժիշկն, և որդին նորա՝ Ստեփաննոս բժիշկն և այլն»։ Ուրով, ինչպէս որ կը տեսնուի՝ Ստեփաննոսը ոչ թէ Մխիթարին որդին եղած է, այլ Ահարոնին։

Գ. — Յառաջաբան, էջ ԺԵ.

Մալխասեանց, Մխիթարի և Ամիրտովլաթի յունագէտ ըլլալին կամ ոչ ստուգելու համար կը գրէ. «Կ. Բասմաջեան սրա իբր ապացոյց է բերում, որ Մխիթար հերացին, ինչպէս և Ամիրտովլաթը, յունարէն բառերը բերում են արաբական արտասանութեամբ, ուրեմն վերցրել են արաբական աղբիւրներից»։

«Օրինակ՝ առեկօրեայ շերմի յունական SYNEXOS անունը բերում են արաբական արտասանութեամբ»։

Իրականութեան մէջ այս հատուածը մի միայն Հերացին կրնայ պատշաճիլ, որովհետեւ Ամիրտովլաթ երբեք չէ գործած SYNEXOS բառը իր երկերուն մէջ, Հերացին է որ իր Զերմանց Մխիթարութիւն գրքին մէջ Ափիսկոս և Սիւնյիս Յունարէն բառերը կ'օգտագործէ։

Իսկ գալով Սիւնյիս բառին իմաստին, որ Մալխասեանց առեկօրեայ թարգմանած է — եթէ չեմ սխալիր տեւականի իմաստով — նախընտրելի է անընդհատ բառով փոխարինել, չըփոխելու համար առօրեային հետ, որ յունարէն ափիսկոս կոչուածն է։

Ե. — Յառաջաբան, էջ ԺԸ.

Ստեփ. Մալխասեանց այս էջին մէջ կարեւոր հարց մը կ'արծարծէ, յայտարարելով՝ «Իսկ այն հարցը թէ առհասարակ Ամիրտովլաթը օգտուել է հայ բժշկական գրականութիւնից՝ դեռ բաց է մնում»։

Արդարօրէն զարմանք կը յայտնէ որ Ամիրտովլաթ ծանօթ ըլլալով Մխիթար Հերացիին ու իրեն «Մեծն Մխիթար»-ի տիտղոսը տալով հանդերձ, ոչ մէկ ատեն կ'անդրադառնայ անոր գործին։

Ըստ Մալխասեանցի, Ամիրտովլաթ անտեսած է «Զերմանց Մխիթարութիւնը»։ որովհետեւ ան իր տրամադրութեան տակ ունէր Մխիթար Հերացիի կողմէ օգտագործուած արաբական բնագրերը։

«Բայց, կը գրէ Մալխասեանց, Ամիրտովլաթը հայ բժշկական գրականութիւնից օգտուել է ուրիշ բանում, հայերէն բժշկական տեխնիկական լեզուն իւրացընելու համար։ Ամիրտովլաթի գրուածքները կարդալիս նկատում ենք, որ նրա լեզուն, հայերէն կամ օտար բառերի միջոցով, պատրաստ ասպարատ է բժշկական ամէն միտք յայտնելու համար, թէ բառերով և թէ դարձուածքներով»։

Մալխասեանց երեւան կը հանէ շարք մը բժշկական բառեր և դարձուածքներ, որոնք «Զերմանց Մխիթարութեան» մէջ կը գտնուին, ու այսպէսով Ամիրտովլաթի հայ հին բժշկական գրութիւններէն փոխառութեան քանակն ու որակը խիստ համեստ սահմանափակումի մը կը վերածէ։

Իրականութեան մէջ այս մասին խնդիր յարուցանելն իսկ աւելորդ էր։ Ամիրտովլաթի հայ հնագոյն բժշկական աղբիւրներէ օգտուած ըլլալը կասկած չի վերցընել։ Ամիրտովլաթ գոհացած չէ պարզապէս բառամթերքի փոխառութիւններէ, այլ ինչպէս կը խորհի Մալխասեանց, այլ անոր փոխ առած նպաստը շատ աւելի մեծ է ու կարեւոր։

Նուագագոյնը որ կարելի է ըսել, անամբողջական հատուածներ իւրացուցած է Գագիկ հեթումեան բժշկարանէն, կամ այս մատենին ալ աղբիւր ծառայած շարք մը աւելի հին բժշկական աղբիւրներէ։

Այդ փոխառութիւններուն տարողութիւնը ստուգելու համար, կը բաւէ ակնարկ մը նետել Հայր Յովնանեանի «Հետազօտութիւնը նախնեաց բամիօրէնի» երկին Ա. հատորին 147-149 էջերուն պարունակութեանը վրայ, ուր բաղդատութեան դրուած են փոխառեալ ընդարձակ հատուածները։

Հայր Յովնանեան, իր երկին Բ. հատորին մէջ, լեզուաբանական ու պատմական նրբին ըննութեան մը բովէն անցնելով Ամիրտովլաթի Ախրապատիկ անունը կրող դեղագիտական հատորը, անժխտելի փաստերով կը համոզէ, թէ մեր մեծահամբաւ բժշկապետին վերագրուած այդ ընդարձակ գործը, ամբողջապէս իր գրչէն չէ ելած, ու բանահաւաքութիւն մըն է պարզապէս հայ բժշկական հնագոյն աղբիւրներէ։ Մխիթարեան հօր այս տեսակէտը, որ ակնաւոր բանասէրի մը կարծիքն է, յարուցուած է գիտնականի մը վայել յանդգնութեամբ։

Մեծահամբաւ բժշկապետին համբաւին առջեւ ակնածանօք խոնարհելով հանդերձ, ան չի վարանիր գրելու թէ «կը գուշակենք որ զարմանք, եթէ չըսենք՝ ապշութիւն պիտի պատճառէ այս մեր սկզբնաւորութիւնը այն մասնագիտաց, որոց մէջ բաւական տարածեալ կարծիք կայ՝ թէ Ամիրտովլաթայ բազմաբեղուն գրչին արդիւնքն է Ախրապատինս։ Հնար է նաեւ որ այս կարծեաց տեսարք աւելորդ ու անպատշաճ ժամանակավաճառութիւն համարին խնդիր յարուցանել յայս մասին։ Թերեւս ոմանք իբրեւ նախատինք նկատեն, — հոգեկաւոր բժշկապետին անունն ի միակողմն թողնով, — ինքնահնար հաւաքածոյ վերադիր դնելն այնպիսի աշխատասիրութեան, որ իւր մատենագրական

պսակին ազնուագոյն գոհարը կրնայ կոչուիլ»։

«Յարգելով հանդերձ ամասիացի բժըշկապետին պատուոյն նախանձախնդրաց կարծիքն, կ'աղաչենք ի կախ պահել առ սակաւ մի իրենց դատաստանն, յուսալով որ երբ յառաջ բերուելու պատճառներն անկողմնակալութեամբ կշռեն, կը տեսնեն թէ Ախրապատինս չէ և չի կրնար ըլլալ միակ հեղինակի գործ, և թէ հաւաքածոյ կամ այնմ նման վերադրէ պաշտօնագոյն անունն չի կրնար տրուիլ գրութեանս»։

Արդ, Մալխասեանցի յարուցած այն հարցը թէ «Ամիրտովլաթը առ հասարակ օգտուել է հայ բժշկական գրականութիւնից՝ դեռ բաց է մնում» բոլորովին կը կորսնցնէ իր արժէքը, քանի որ անժխտելի փաստերով արդէն ապացուցուած է, թէ ամասիացի բժիշկը հանգամանօրէն և առատօրէն օգտուած է հնագոյն հայ բժշկական երկերու տրամադրելի նպաստէն։

Զ. — Օգուտ բժշկութեան ճիշդ գլուխը, էջ 364։

Այդ գլուխը կը սկսի հետեւեալ արտառոց վերնագրով «Էլյայօս ցեղ մե խուլիւն է որ պատմէ Աստուած օգնէ» և ըսել կ'ուզէ թէ՝ Էլյայօս կոչուած հիւանդութիւնը տեսակ մը փորուցաւ (խուլիւն) է, որ կը նշանակէ Աստուած օգնական ըլլայ։

Էլյայօսը, յունարէն eileos բառն է որ ֆրանսացիները ileus-ի վերածած են ու ներկայիս մինչեւ իսկ փոխն ի փոխ կը գործածեն occlusion intestinale աստեղծեան փոխարէն, որը աղիքներու խցումն է՝ որ է ըսել մարսողական խողովակին, արտաքին կամ ներքին որ և պատճառով գոցուիլ՝ ու անոր պարունակութեան այլ եւս բնական ճամբով դուրս արտաքսելու անկարելիութիւնը։ Օգուտ բժշկութեան գրքին մէջ ալ այդ վերնագիրը ճիշդ ու ճիշդ այս հիւանդու-

թեան վերագրուած է, ու երկու հատուածներու մէջ նկարագրուած:

Ասոնցմէ մէկուն մէջ կ'ուսումնասիրուին այն պարագաները ուր ի տաքէ լինի, իսկ միւսին մէջ՝ անոնք որ ի հովէ լինի:

Այդ զոյգ հատուածները կ'արժէ գոնէ մասամբ արտատպել, կարենալ լուծելու համար թէ վերջապէս ինչ կը նշանակէ Աստուած օգնականի առեղծուածը:

Ա. — Որ ի տաքէ լինի:

«Մասարճուան ասէ, թէ ի սուր խառնուածոց և տաք, որ ի բարակ, յաղիքն լինայ և պնդի, և կամ տաք ուռցէ, որ զփորն և զգալիքիւն չորցնէ խիստ: Նշան որ ի տաքէ լինի այն է, որ փորն տաք, և պորտին ներքեւն ցաւի խիստ, և ցաւն ուժով լինայ, և աղբն խռչկէն գայ, և այն որ ուռից ունայ՝ և ջերմն այլ լինի և տաքութիւնն խիստ լինայ»:

Ըսել կ'ուզէ, թէ տաքէ եղած աղիքի խցումը, կրնայ յառաջ եկած ըլլալ աղիքներու մէջ գոյացած հեղուկներու և կարծր մասերու տաք խառնուրդէ մը, որ յանկարծ պաղելով կը պնդանայ ու կը գոցէ մարսողական խողովակին ճամբան: Այդ երեւոյթը կրնայ նաեւ հետեւանքը ըլլալ աղիքին մէջ գոյացած տաք ուռէ մը: Երկու պարագային ալ հիւանդը պորտին տակը բռնն խիթերէ կը տառապի և անոր կղկղանքը բերնէն դուրս կու գայ:

Բ. — Որ ի հովէ լինի:

«Սահակ ասէ, թէ պաղամի խառնուածոց լինայ, որ բարակ աղիքն ժողվի և կապի և ուռցէ լինայ, կամ մահացու դեղ կերել լինայ և կամ ֆաթիս լինայ»:

«Նշան որ ի հովէ լինայ այն է, որ տաքութիւն և ջերմ չի լինի, այն որ յուռնցէ լինայ այն է, որ ծանրութիւն և ցաւն պակաս լինայ, և այն որ ֆաթիսէ լինայ՝ ձեռքդ իմանաս և տեսնուս»:

«Եւ ստածուսն այն որ ֆաթիս լինայ՝ ասեն հիւանդին, որ ի վերայ կռնակին պառկի, և զձեռք տանիս ի փորն և աճուս, և զաղիքն ի տեղն տանիս, և թէ կարես

անել՝ ասես հիւանդին որ նստի, և ձեռքդ զփորն աճուս»:

Ըսել կ'ուզէ թէ՛ պաղէ յառաջ եկած աղեաց խցումը, կրնայ տեղի ունենալ՝ երբ աղիքին մէջ թանձր թարախ կը հաւաքուի և կը չորնայ, կամ ուռցցը մը գոյութիւն կ'առնէ, կամ թունաւոր դեղի մը ազդեցութիւնով աղիքը կը բորբոքի, և կամ թէ աղեթափութեան (Hernie) մը պարագային, աղիքին դուրս ելած մասը կ'արգելափակուի:

Այս վերջին պարագային, իբր դարման կը յանձնարարուի՝ հիւանդը կռնակին վրայ պառկեցնել ու արգելափակուած աղիքին վրայ թեթեւ ճնշումներ ու շփումներ կիրարկելով, ջանալ փորին մէջ ստցնել:

Բժշկական տեսակէտով, երկու հատուածներուն մէջ յիշատակուած ախտային երեւոյթները, ինչպէս նաեւ գաւորներ յառաջ բերող պատճառներուն թրուումը, յաջող կերպով կատարուած են, և իրենց շարք մը տուեալներով՝ կը համապատասխանեն մեր օրերու բժշկական ըմբռնումներուն:

Բայց մեր նպատակը՝ ոչ թէ այս կէտերը ճշդելն է, այլ բացատրել թէ ինչ կը նշանակէ Աստուած օգնելի բացատրութիւնը, որ այս գլխուն վերնագիրին վերջաւորութեանը գետեղուած է:

Մենք դիտումնաւոր կերպով, ի տաքէ եղած աղեաց խցումին ստածումի մասը չարտատպեցինք Ա. մասին մէջ, պարզապէս մեզ շահագրգռող հարցին հետ ունեցած սերտ կապակցութիւնը նկատի ունանալով:

Ահա այդ մասին պարունակութիւնը:

«Էլաւուս հելլենացոց բառովն Աստուած օգտէ և ողորմի, ասել կու լինայ, և այս ցաւս խիստ դժար է... և այլն»:

Նոյն այս էջին ներքեւ, արտատպումներ կան ուրիշ ձեռագրերէ, ուր վերոյիշեալ նախադասութիւնը հետեւեալ երանգաւորումներով զրի առնուած է:

Թիւ 734 ձեռագրին մէջ պարզապէս այսպէս գրուած է՝ «Ղալիւն է, Աստուած փրկէ զմարդն այս ցաւէս»:

Թիւ 732 ձեռագրին մէջ նախադասութիւնը ամբողջապէս նոյնն է, միայն զմարդին տեղը մարդն գրուած է:

Իսկ թիւ 6275-ին մէջ, շատ աւելի պարզ կերպով բանաձեւուած է հարցը, «Խօլիւն է, հանդիպողին պատմէ րէ Աստուած օգնէ»:

Այժմ, այս տուեալներուն վրայ յենուելով ջանանք պարզաբանել հարցը:

Նախ, կասկածէ դուրս է, թէ օգուտ բժշկութեան գրքին մէջ գտնուող այս հատուածը Ամիրտովլաթի գրչէն չէ ելած, այլ ուրիշ մը կողմէ յաւելուածօրէն ներմուծուած է:

Ապացոյցը, շատ պարզ է. Ամիրտովլաթ իր բոլոր երկերուն մէջ երբեք Հելլենացի անունը չէ գործածած, այլ՝ Յոյն կամ Հոռոմ կոչած է:

Այս միակ փաստը բաւական է համոզելու, որ այդ հատուածը իրեն չի պատկանիր:

Գալով ստածումի բաժնին մէջ գոյութիւն ունեցող հետեւեալ չնաշխարհիկ բացատրութեան թէ «Էլաւուս հելլենացոց բառովն Աստուած օգտէ և ողորմի ասել է» կասկածէ դուրս է թէ լեզուաբանական տեսակէտով սխալ է այդ վերագրումը, քանի որ էլաւուս (eileos կամ ileos) յուսարէն բառը երբեք այդ իմաստը չունի:

Պարզապէս յունարէն լեզուին անտեղեակ մէկու մը բարբանջանքն ծնունդ առած թիւրիմացութիւն մըն է:

Արդէն մեր միւս ձեռագրերներուն ոչ մէկին մէջ այդ իմաստով բացատրութիւն մը գոյութիւն չունի, գրիչները զանց առած են լեզուական այդ արտաոգուութիւնը, գոհանալով ըսել՝ թէ այդ ցաւէն տառապող հիւանդին համար յոյս չկայ, միակ միջոցը Աստուծոյ ողորմութեանը ապաւինիլն է, ու անկէ խնդրել որ իր զթասէր ողորմութեամբ փրկէ զայն:

Այդպէս էր անցեալին մէջ, իսկ ներկայիս՝ հակառակ կարող ու յանդուգն վիրաբուժի մը անմիջական միջամտութեանը մինչեւ իսկ այդ կարգի հիւանդներուն վիճակուած ճակատագիրը կը շարունակէ մթագնած մնալ:

Ահա թէ ինչու հինուց ի վեր Լատիներէնի մէջ այդ հիւանդութեան miserere, տէր ողորմեա, պաղատական բառը յատկացուած են, որ ինքնին յուսալքումի հառաչանք մըն է, և ոչ թէ բժշկական ծագում ունեցող անուանակոչութիւն մը:

Ներկայիս մինչեւ իսկ, ֆրանսերէն ժողովրդական բարբառին մէջ, լատինական այդ պաղատանքը՝ կը շարունակէ իրեն յատկացուած ախտաբանական իմաստը պահել, colique de miserere կամ colique de miséréré ձեւերուն տակ:

Այս տուեալներով, ներելի է ենթադրել, թէ սխալ մեկնութեան հեղինակին ականջը եկած հասած էր լատինական առումին «տէր ողորմեա» նշանակութեան արձագանքը, բայց առանց ստուգելու՝ կարծելով որ էլաւուս յունական բառն ալ փոխարարեալաբար նոյն իմաստով օժտուած է, իր սոցիոլոգիաներ ապաւինելով՝ յանդգնութիւնը ունեցած է յայտարարելու՝ թէ «հելլենացոց բառովն Աստուած օգտէ և ողորմի ասել է»:

Մալխասեանց փոխանակ այս տրամաբանական եզրակացութեան մէջ փնտռելու խնդրոյն կնճիռը, ջանացած է, աւելի ճիշդ՝ ճգնած է թիւրիմացութիւնը նուիրագործել, լեզուական անհարկի ստուգաբանութիւններու դիմելով: Ան այնքան յառաջ գացած է այդ սխալ ուղղութեան ճամբով, որ զուր տեղը մխրճած է Երրայիւրէնի հետաւոր անդաստաններուն մէջ:

Ահա այս մասին իր մտածելակերպը: «Որ պատմէ րէ Աստուած օգնէ ուզում է ասել, թէ էլաւուս նշանակում է Աստուած օգնէ: Նոյնը աւելի որոշ գրում է քիչ յետոյ՝ էլաւուս հելլենացոց բառովն Աստուած օգտէ և ողորմի ասել կու լինայ:

Սակայն այսպիսի բառ և այսպիսի նշանակութեամբ չկայ յունարէնում, (Baily-ի բառարանում չկայ): Այս հիւանդութիւնը յունարէն կոչուած է iléos, որ իսկապէս նշանակուած է գալարումն »:

« Լիտրէն էլ ֆրանսերէն iléus բառին ծագումը դնում է այս յունարէն բառից: Բայց Ամիրտովլաթի առանց որ և է հիմք ունենալու հարկաւ չէր կարող այսպիսի սխալ ստուգաբանութիւն անել: Հիմքն էլ երեւում է: Նոյն այս հիւանդութիւնը իտալերէն—լատիներէն կոչուած է նաեւ miserere, որ նշանակուած է ողորմեա ինձ: Իբրեւ ենթադրութիւն, կարծում ենք, որ յունարէն ileos-ը աղաւաղուելով կամ դիտմամբ ձեւափոխուելով, դարձել էլ-աւաւ որի առաջին մասում տեսնուած է էլ որ երբայեցեքէն նշանակուած է Աստուած, (իսկ երկրորդ մասը չենք հասկանում): Եթէ ճիշդ լինի այս ենթադրութիւնը՝ այս դէպքում հեղինակաց բառն պէտք է համարուի սխալ գործածուած, փոխանակ՝ յերբայեցոց: (Ամիրտովլաթը ուրիշ տեղ չէ գործածում հելլենացի, այլ միայն հռոմ):

Ինչպէս ըսինք, Մալխասեանց այս հարցը այս ձեւով դատելով, չափազանց կը սխալի ու խնդիրը աւելորդ տեղը աւելի կը կնճռոտէ:

Է. — Մանթութիւններու բաժնին Գ. հատուածին մէջ Գաղիանոսի համառօտ կենսագրականի վերջաւորութեանը գրուած է, թէ « Գաղիանոսը հայ ժողովրդական առակների մէջ յաճախակի յիշատակուող Լոխմանին է, որի բժշկական հմտութեան մասին հրաշքներ են պատմում աւանդութիւնների մէջ »:

Մալխասեանց ոչ մէկ փաստ կամ մանրամասնութիւն կու տայ այս տեսակէտը արդարացնելու համար: Ճիշդ է որ մեր ժողովրդական աւանդութիւններուն մէջ Լոխմանին, մանաւանդ իբր բժիշկ, մեծ

համբաւ կը վայելէ, սակայն այդ իմաստունը՝ իր արարական ծագումով՝ երբեք հայ ժողովուրդին կողմէ Գաղիանոսի հետ շփոթուած չէ, ընդ հակառակը՝ ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իրենց ինքնութիւնը կը պահէ մինչև իսկ մեր բժշկական գրականութեան մէջ:

Ահաւասիկ թէ Պունիաթ սերաստացին, իր « Բժշկին խրատները » վերնագրով եօթը տունէ բաղկացած չորեքտողեան ոտանաւորին մէջ, որքան յստակօրէն մէկը միւսէն կը զատէ:

Հիւանդին Աստուած է գեղ՝ որ մահու է տէր և կենաց,
Զհեքիմին սէպէպ ասեն, խելօքաց է բանս
ասացած,
Թէ՛ գձալիանոսն ասեն և Լոխման բազմաց
վկայած
Հրամանն ի վերուստ պիտի որ օգնէ՛ բժիշկը՝
գոված:

Գրքին վերջաւորութեան զետեղուած բառամթերքին գալով այն տպաւորութիւնը կրեցինք, թէ ձեռնհաս մէկու մը կողմէ ստուգաբանական լուրջ քննութեան մը կը կարօտի:

Մեր այս վերադասութիւնը արդիւնքն է ոչ թէ պատահական տպաւորութեան մը, այլ ակնառու քննի մը սխալներու՝ որոնք մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին: Մենք պիտի գոհանանք միայն անոնցմէ երկուքը յիշատակելով, պարզապէս փաստօրէն ապացուցած ըլլալու համար մեր տեսակէտը:

1) — Անպար, հաւանօրէն ամպրաւ, արմաւ (տես էջ 546):

— Անպարէն արմաւ հանելը, ոչ մէկ կերպով ընդունելի չէ. ան մեր գիտցած ambre-ն է, որուն անունը, Ամիրտովլաթի կողմէ, բազմաթիւ անգամներ յիշատակուած կը գտնենք անպար, յանպար և յամպար ձեւերուն տակ:

2) — Յանպար, յամպար = Ambarum, ambre gris.

Մշկի հոտով և մոմի նման նիւթ որ գտնուած է Մաղագասկարի, Սումատրայի ծովերի ջրերի երեսին (տես էջ 564):

— Ինչպէս որ վերեւ անդրադարձանք, կասկածէ դուրս է թէ յանպարը ֆրանսերէն ambre gris կոչուած նիւթն է, այս մասին ըսելիք չունինք. խնդիրը՝ այս նիւթին էութեան մասին տրուած բացատրութիւնն է որ մեզի զարմանք կը պատճառէ: Նախ քան զայն լուսաբանելը, յարմար կը դատենք Ամիրտովլաթի կողմէ Անգիտաց անպէտին մէջ տրուած բացատրութիւնը արտատպել, որ շատ մը նկատումներով շահեկան կը գտնենք:

« Ասէ Պատեհին, կը գրէ Ամիրտովլաթ, թէ ինքն կենդանի մըն է, որ յամպրն « յիրմէն կու ընծայի. ինքն ի ծովուն կը լինի և այլ բժշկապետք ասացել են, թէ իբր մըն է որ ծովուն միջէն կու ելանէ, և ծովային անասունը զինքն կուտեն. և շատ ոք ասացել են թէ ձկանն ի փորն կու լինի, և ի ձկանն փորուն կը հանեն, և ձուկն երբ զինքն ուտէ՝ կու մեռանի, և ի փորուն կու հանեն »:

« Սինայի որդին ասէ, թէ ծովուն ակնէն կու ելանէ, և շատ խաւսք ասացած է ի վերայ այսր... »:

« Եւ ես անպիտան և անարժան ծառայս, լսել եմ և գրեցի և յիմացայ վասն ամպարին քանի մը խօսք: Յիմացիր որ ի հնդկայ ծովուն մէջ կղզիք կայ, և այն կղզոց մէջ լերունք կայ, և ի այն լեռներն մեծ մեծ ծակտիք կայ որ մեղուն բուն է արել, և ժամանակաւ կու շատնայ մեղրն, և ամրան աւուրքն յարեգականն ի տաքութենէ կու հալի և ի ծովն իջնայ. և այն որ մեղրն է անյայտ կու լինի, երբ ջուր տեսնու, և այն որ մոմ է՝ ի ծովուն երես մնայ. թեթեւ է, ի յերեսն կ'ելնէ, և ծովուն պիտի զինքն ի կուլ կու տայ. յորժամ ի ստամոքսն իջնու չի մարսել, և յարտաքս կ'ելնէ, և այլուր իր մոմութիւնն չի երթալ, և կու մնայ ի ծովուն երեսին, և կու գան ձկունքն ի կուլ կուտան

և կու մեռնին. և զմեռածն ծովն ի յեզեր կու բշտէ. և կու գան կ'առնուն և կու հանեն ի ձկանն փորուն՝ զերդ մոմ. և այն է յանպարն »:

Ահա Ամիրտովլաթի կողմէ ամպարի էութեան մասին տրուած կէս իրական կէս հէքեաթային բացատրութիւնը: Վեց դար առաջ, այս պատմութիւնը կրնար ընդունելի նկատուիլ, բայց ներկայիս՝ որ ամէն տեսակի առասպելները իրենց բնական լուծումին կը յանգին, ներքի չէ անգիտանալ ambre gris կոչուած նիւթին էութիւնը և անոր ուր գտնուիլը ու ըսել թէ՛ « Մաղագասկարի, Սումատրայի ծովերի ջրերի երեսին կը գտնուի »:

Իրականութեան մէջ յանպարը (ambre gris) ոչ թէ ծովու ջրերու մակերեսին վրայ կը գտնուի, այլ cachalot կոչուած հսկայ ձուկի մը աղիքներուն մէջ:

Այս ձուկը, աւելի ճիշդ ծովու այս հսկայ պախըն, տարօրինակ կենդանի մըն է: Կէտաձուկէն մինչև իսկ աւելի զօրաւոր է, մօտաւորապէս 24 մեթր երկարութիւն ունի, որուն 13 մեթրը զլիւն յատկացուած է: Ներքեւի ահարկու կգակին երկարութիւնը հինգ մեթր է, ու ասոր վրայ զետեղուած ատամներէն իւրաքանչիւրը 36 սմ. է: Այնքան զօրաւոր է ծովային այս հրէշը, որ պոչի մէկ հարուածով կարող է փոքր նաւ մը կտոր կտոր ընել:

Այս ձուկին որսորդութիւնը շատ վրտանգաւոր ըլլալով հանդերձ, մարդոց կողմէ շատ փնտռուած է, որովհետեւ իր մարմինը թանկարժէք երկու նիւթեր կը պարունակէ:

Մին՝ կէտաձերմիւցն է (blanc de baleine), կենդանիին գանկին մէջ գրտնուող ձերմակ հեղուկ մը՝ որ մարմնէն դուրս ելլելէն ետք թեթեւ մը կը պնդանայ ու կը ծառայէ պէսպիսի օժանելիներ (cosmétique) պատրաստելու:

Իսկ միւսը՝ յամպարն է, որ անկանոն գնդիկներու ձեւով կենդանիին աղիքներուն

մէջ կը գտնուի և կ'օգտագործուի անուշահոտութիւններ պատրաստելու:

Հոս կը վերջանան Մալխասեանցի «Օգուտ բժշկութեան» գրքին անդամատաններուն մէջ մեր կատարած պրպտութիւնները: Հոն տեսնուած աչքառու մանր մունր սխալները ոչ մէկ կերպով կը նսեմացնեն գործին արժէքն ու օգտակարութիւնը:

Ի Ղ Զ Ե Ր

Գոցէ՛ ո՛վ Տէր պատուհաններն
Որ սրտիս վրայ կը բացուին,
Ո՛հ, ես կ'ուզեմ որ ոչ մէկ շող,
Բոց տայ վէրքիս կրակին:

Ա՛հ, թող ցամքին գետերն ամէն
Որոնք հոգւոյս կը դիմեն,
Որ չըփրփրի լիճը խաղաղ
Անուրջներուս լուսեղէն:

Աւրէ՛ ո՛վ Տէր այն ուղիներն
Ուսկից յուշեր ինձ կու գան,
Որ չարծարծեն հընոցը վառ
Կարօտանքիս մայրական:

Քանզէ՛, քանզէ՛ որոգայթներն
Որոնք որսի կը սպասեն,
Որպէս զի հոն չիյնայ հրբեր
Յոյսերէս մին ծանրաբեռն:

Թող մըշտուններ իջնեն առատ
Պարտէզիս մէջ ծաղկածին,
Որ ոչ մէկ աչք տեսնէ ցաւով,
Թօշնած վարդերն իմ սրտին:

Նոյնինքն մեծ բանասէրը չի վարանիր
իր յառաջարանը հետեւեալ գիտողութիւնով
փակելու, որ մեծ գիտնականի մը համաստեղութիւնը կ'արտացոլայնէ. «Ես չիւնայ
յեցի ոչ ժամանակ և ոչ ջանք՝ ըստ կարելւոյն
կատարեալ դարձնելու համար այս աշխատութիւնը,
բայց լաւ գիտակցում եմ որ նա հեռու է
կատարեալ լինելուց»:

Յարգանք իր խնկիլի յիշատակին:

Տ. Բ. Պ. ՄԻՍԱԳԵԱՆ

Եթէ հարկ է, պատէ՛ ո՛վ Տէր,
Սիրտըս փուշով սըրածայր,
Որ չըհըպի ոչ ոք մատով,
Իմ խոցերուս հըրավառ:

Հալէպ, 21 Սպրիլ 1950.

ԹՈՒՆԱՀՈՍ ԺՊԻՏՆԵՐ

Ո՛վ ժըպիտներ նենգաւոր,
Ո՛վ թունաւոր ծաղիկներ,
Նայուածքին տակ ձեր անոյշ
Ատեղութիւն մը թագուն,
Լարած աղեղն իր ահեղ,
Կ'ուզղէ սրտիս սուր նետեր:

Ո՛վ ժըպիտներ թունահոս
Վերջալոյսներ երփնագեղ
Որ բեհեզլին ձեր ետեւ
Ժանտ խաւարն է որ յանկարծ
Պիտի խուժէ հոգւոյս մէջ,
Երբ մաշի ձեր ժպիտը նենգ:

Հ. ԵՓՐԵՄ ՏԵՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Հալէպ, 3 Մայիս 1950.

ՀԱՅ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Տպագրիչիս՝ Պարոն Պ. Էլէքեանին

Շարէ՛ ընկեր զըրաշար, գանձարանէն արծաթեայ
Հանէ՛ ոսկի գեղորներն աւանդափառ, մի առ մի.
Տառերու չէ՛, ով ընկեր, որ կը դաշիս դուն հիմայ,
Այլ աստղերու շողշողուն՝ անձիր սրտին Մեսրոպի...:

Շարէ՛ ընկեր զըրաշար, մըշտին ինչպէս լիօրէն
Յորենն ատոք կը ցանէ ակօսներու մէջ բերրի.
Ուզիւ խորհուրդն առած ձեւ՝ քու ժըրաջան մատներէն՝
Հայի նըման կենսատու՝ թող ամէն օր մեզ արուի:

Շարէ՛ ընկեր զըրաշար, ծովափին դէմ պիշ հսկող,
Պահապանին պէս անընդ որ փարոսներն իր անդուլ
Գիշերն ի բուն կը վառէ վրտանգի դէմ գաղտնասքող,
Խութերուն դէմ մահաստուեր՝ օտարացման մարդակուլ...:

Շարէ՛ ընկեր զըրաշար, ժամկոչն ինչպէս կը վառէ
Աւիայ՝ մոմերն հատ առ հատ հայ խորանին սրբաշող,
Ու կանթեղներն առկախեալ գմբէթներէն մարմարէ,
Ու բուրվառներ խնկարոյր՝ երազի պէս օրօրուող:

Շարէ՛ ընկեր զըրաշար, որմնադրի պէս աննրկուն՝
Ու թիզ առ թիզ կը կանգնէ տուններ ամուր հիմերով.
Հայ Գիրքերու տաճարին ո՛վ դուն բանուորն անանուն,
Կանգնէ՛ շէնքեր՝ այգալի, պալատի՛ պէս, քովէ քով...:

Շարէ՛ ընկեր զըրաշար, ինչպէս հորին մէջ մըլին՝
Աշխատանքով իր դաժան հանքագործ մը ջըլապինդ
Որ քար առ քար կը փրցնէ հարուածներով իր մուրճին
Սեւածուխն որ պիտ' դառնայ լոյս, ջերմութիւն ուժ ու խինդ:

Շարէ՛ ընկեր զըրաշար, հիւանի նըման շարէ՛ դուն
Սյդ կապարներն որ շուտով դառնան կամուրջ մ'ամրաշէն
Որ պիտ' տանի մեր կրտակն ապագայ բիւր դարերուն,
Ծիածանի պէս կապէ փառքն հին՝ նորին լուսեղէն...:

Շարէ՛ ընկեր զըրաշար, մինչեւ կապարն ափիդ մէջ
Դառնայ ոսկի՛ քերթւած, առնէ շեշտէր յաւերժի...
Սեղաններու վրայ յորդող բաժակ մը ճաճ սիրատենչ,
Դառնայ վերյուշ, դառնայ վէպ, և կամ օրօր մ'աղարծի...:

ՄԱՌԻ ԱԹՄԱՃԵԱՆ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

